

В. О. ГОРПИНІЧ
СКЛАДНІ ВИПАДКИ ВІДМІНЮВАННЯ ТОПОНІМІВ

Українські топоніми належать до розряду відмінюваних слів. Невідмінювані топоніми утворюють лише кілька нечисленних груп: 1) топоніми у формі родового відмінка однини: місто Артема, село Леніна, село Карла Маркса, село Рози Люксембург, село Тараса Шевченка, село Горького; 2) давні слов'янські топоніми на *о*: Гродно, Вільно, Ковно, Нуйно.

Але в окремих синтаксичних і стилістичних позиціях частина відмінюваних топонімів втрачає здатність до словозміни. Це буває тоді, коли топонім у тексті вживається з номенклатурним словом (місто, село, селище, виселок, хутір тощо). Оскільки це явище досі мало вивчене і тому не внормоване, то навіть у кодифікованій мові знаходимо значну розбіжність у відмінюванні топонімів: *прибув до міста Глухів — до міста Глухова, на хуторі Прилуки — на хуторі Прилуках*.

Як відмінювати топоніми в цьому випадку?

У тексті (усному та писемному) топоніми вживаються з номенклатурним словом або без нього: «У *селищі Теплик* відкрито меморіальну дошку» (Сільські вісті); «Через *Путивль* здавна проходив торговельний шлях з України до Москви» («Історія міст і сіл УРСР»). Якщо топонім уживається без номенклатурного слова (тобто без родової назви), і в реченні виступає підметом, додатком, неузгодженим означенням або обставиною, то може мати форму будь-якого відмінка. Так, у реченні «*Путивль* — місто районного підпорядкування» топонім *Путивль* є підметом (називний відмінок), у реченні «З *Путивлем* пов'язана одна з найпоетичніших сторінок «Слова о полку Ігоревім» — славнозвісний плач Ярославни» топонім *Путивль* є додатком (орудний відмінок); у реченні «Місцевість навколо *Путивля* була заселена ще у IV тисячолітті до нашої ери» топонім *Путивль* є неузгодженим означенням у родовому відмінку; у реченні «У вересні 1971 року в *Путивлі* відкрито пам'ятник С. А. Ковпаку» топонім *Путивль* є обставиною місця (місцевий відмінок).

Якщо топонім уживається з номенклатурним словом, то він у реченні виступає прикладкою. Топонім-прикладка в одних випадках приймає відмінок номенклатурного слова, тобто узгоджується з ним, в інших — форму називного відмінка незалежно від відмінка номенклатурного слова, тобто не узгоджується з ним, а прилягає до нього: «Ой у *селі Стацевому*, тепер вже не панським, там ми сієм і орем трактором радянським» (з народної пісні) — прикладка *Стацевому* до номенклатурного слова у *селі* стоїть у місцевому відмінку (як і номенклатурне слово); «Великий материнський подвиг здійснила вчителька *села Домантове* Золотоніського району» (з газети) — прикладка *Домантове* вживається у називному відмінку, хоч номенклатурне слово, до якого вона прилягає, — у родовому.

Отже, якщо будь-яке слово керує безпосередньо топонімом, то він завжди ставиться в тому відмінку, якого вимагає підпорядковуюче слово: *приїхав до Макіївки, зупинився у Макіївці, задоволений Макіївкою*. Труднощі виникають тоді, коли підпорядковуюче слово керує словосполученням номенклатурного слова *місто, село, селище, хутір* з топонімом (*місто Макіївка, село Кузьмин*). Такі сполучення дуже подібні до сполучень типу *колгосп «Перемога», радгосп «Росія», завод «Більшовик», дитсадок «Зайчик», пристань «Одеса»* та ін. У них є багато спільного: на першому місці йде загальна назва, а на другому — власна.

У словосполученнях типу *колгосп «Світанок», радгосп «Таврія»* власні назви «Світанок», «Таврія» до загальних іменників *колгосп, радгосп* є неузгодженими означеннями, які завжди виражаються називним відмінком. Основну інформацію несе загальна назва, а функція власної зводиться лише до конкретизації назви загальної (тобто вона є незалежною). Тому в реченні підпорядковуюче слово керує загальною назвою як опорним компонентом, до якого прилягає власна назва у формі називного відмінка: *Плани виконано (ким?) колгоспом (яким?) «Світанок»; Зернохосвище побудоване (ким?) заводом (яким?) «Більшовик»*. Оскільки власна назва лише конкретизує загальну і не виражає інших відношень між словами, то від неї не вимагається ніяких змін у формі: вона має в реченні нейтральну граматичну форму (називний відмінок) і прилягає до пояснювального слова. Отже, тут немає ні керування, ні

навіть часткового узгодження. Це особливий тип прилягання. Напр.: «У трудовій сім'ї київського об'єднання «Більшовик» майже половина молоді»; «Своїми думками поділилися вихователь гуртожитку київського заводу «Арсенал», керівник дискусійного клубу «Сучасник», організатор дівочого клубу «Дніпрянка» (Радянська Україна). На відміну від назв колгоспів, радгоспів, станцій, пристаней тощо топоніми можуть узгоджуватися з номенклатурним словом і можуть прилягати до нього (тобто не узгоджуватися). З номенклатурними словами (*село, місто, райцентр, селище, виселок, хутір*) топоніми-прикладки здебільшого узгоджуються. Обов'язково вони узгоджуються, коли:

1) мають форму жіночого роду і закінчуються на **-к-а, -иц-я, -ин-а, -их-а**: у селі Варварівці (Варварівка), у місті Городенці (Городенка), за містом Шосткою (Шостка), до міста Вінниці, за селищем Лохвицею, люблю село Панорницю, у місті Долині, люблю селище Козельщину, у селі Шаулисі (Шаулиха), у місті Лепетисі (Лепетиха); пор.: «Зупинився у готелі райцентру Петропавлівки»;

2) мають форму прикметників середнього роду і закінчуються на **-ов-е, -н-е, -ськ-е/-цьк-е, -е**: у селищі Чутовому (Чутове), біля села Сваркового (Сваркове), за селищем Жовтневим (Жовтневе), у селі Агрономічному (Агрономічне), біля селища Пролетарського (Пролетарське), у селищі Леб'язкому (Леб'яже), у селі Світлому (Світле); пор.: «Позаторік у нашому селі Радянському відкрили чудову школу», «У місті Сватовому на Ворошиловградщині є чарівні вулиці»;

3) мають форму іменників чоловічого роду і закінчуються на **-ець, -ик, -ів, -ин, -поль (-піль)** та кореневий приголосний: біля міста Кролевця, у селі Бобрику, у місті Глухові, у селі Русові, у місті Снятині, у місті Нікополі, у місті Хусті (Хуст);

4) мають прикметникову форму чоловічого роду і закінчуються на **-н-ий, -ськ-ий, -цьк-ий, -ват-ий, -ий**: у виселку Залізничному (Залізничний), у хуторі Добровільному (Добровільний), виселком Новолуганським (Новолуганський), виселком Хашуватим (Хашуватий);

5) закінчуються суфіксом **-ськ (-зьк, -цьк)**: у місті Бердянську (Бердянськ), селища Турійська (Турійськ), у місті Дніпропетровську (Дніпропетровськ), біля міста Луцька (Луцьк), у місті Донецьку (Донецьк), у селищі Харцизьку (Харцизьк), у селищі Градизьку (Градизьк).

Проте значна кількість топонімів за певних обставин не узгоджується з номенклатурним словом, а прилягає до нього.

Ніколи не узгоджуються власні назви з номенклатурними словами *станція, аул, кишлак, застава, порт*: біля станції Глухів (пор. біля міста Глухова), біля аулу Тезек, за кишлаком Ванч, біля застави Рибаківка (пор. біля села Рибаківки), біля порту Бердянськ (пор. біля міста Бердянська). Крім того, з номенклатурним словом не узгоджуються:

1. Невідмінювані топоніми: їдемо селом Горького, народився в селі Тараса Шевченка, проїхали село Артема; ознайомився з містом Ровно, з містом Гродно, з містом Вільно, з містом Ковно; народився в селищі Орджонікідзе, в селі Фрунзе; задоволений містом Сочі, містом Баку, містом Токіо, містом Осло, містом Бордо.

2. Двослівні топоніми, виражені словосполученнями: прибув до міста Біла Церква, до міста Кривий Ріг, до селища Криве Озеро, до села Глибока Балка; їхав селищем Липова Долина, селищем Піщаний Брід, селом Широка Балка, пор.: «Колгосп «Комунар» села Велика Гулига Вінницької області — найпівденніше господарство області».

3. Однослівні топоніми у формі множини: біля селища Богородчани, у селищі Кринички, у місті П'ятихатки, у місті Пологи, біля міста Бровари, у місті Саки, біля міста Лубни, за селищем Нові Санжари, у місті Суми, за містом Ромни, за селом Дубівці, пор.: Жителі села Явори Турківського району звернулися до редакції газети з листом; Розглянули лист жителів сіл Вікники та Дзвінки.

4. Однослівні топоніми середнього роду на **-я**: за селом Добропілля, до села Побережжя, в селі Засулля, з села Підгір'я, за містом Запоріжжя, біля села Заболоття.

5. Маловідомі назви міст, селищ, сіл (для запобігання неясності зберігається форма

називного відмінка): у місті Адуй, але не в місті Адуї, оскільки незрозуміла вихідна початкова форма у зв'язку з тим, що закінчення -ї в місцевому відмінку має і Адуя (жін. р.), і Адує (середн. р.), і Адуй (чол. р.).

6. Назви озер, рік, заток, проток, островів, гір: біля озера Ельтон, біля озера Баскунчак, біля озера Ріца, у річці Гайчур, річкою Янчур, біля острова Нова Зеландія.

7. Назви зарубіжних адміністративно-територіальних одиниць: штатом Оклахома, в штаті Техас, у провінції Тоскана, з князівством Ліхтенштейн.

8. Топоніми, які мають спільну основу і розрізняються закінченням у називному відмінку: місто Глухово (РРФСР) і місто Глухів (УРСР), Кіров (РРФСР) і Кірове (УРСР): приїхав до міста Глухово (значить у Московську область), але приїхав до міста Глухів (у Сумську область).

Для однозначного розуміння тексту в деяких різновидах офіційно-ділового стилю, наприклад у картографії та військових офіційно-ділових документах, прийнято єдине правило: всі географічні назви (топоніми, назви рік, озер, гір та ін.) при номенклатурному слові завжди вживані у називному відмінку (тобто ніколи не узгоджуються), напр.: переправа через річку Десна, в боях під хутором Добровільний, звільнити село Андріївка, зайняти оборону південніше села Соснівка. З цих міркувань у газетах та журналах не узгоджуються ті маловідомі топоніми, які за загальним правилом повинні узгоджуватися, напр.: «У кадрах нової кінострічки постає життя села Вавілон»; «Близько 900 трудівників села Качківка Ямпільського району побували в туристичних подорожах» (з газет).

Отже, втрата здатності до відмінювання топонімів при номенклатурних словах зумовлюється морфемною будовою, граматичною формою, синтаксичною позицією та стилістичною функцією топонімічних назв.